

KUR'ÂN FONETİĞİNDE “SÂKİN MÎM” FONEMİNİN SESLENDİRİLİŞİ ÜZERİNE YENİ BİR İNCELEME

Soner AKDAĞ*

ÖZET

Kur'ân ilimleri içerisinde çok önemli bir yere sahip olan Tecvîd ve Kırâat bilimleri, Kur'ân-ı Kerîm'in orijinal seslendiriliş özelliklerini günümüze kadar muhafaza eden iki önemli disiplin olarak karşımıza çıkar. Bu iki ilimden özellikle de ilki, Kur'ân seslerinin *ekleme noktalarını* ve *ekleme biçimlerini* en ince detaylarına kadar araştırması yönüyle Fonetik biliminin "Söyleyiş Sesbilgisi" dalıyla çok ciddi bir benzerlik arz eder. Bu çalışmada, Kur'ân seslerinden biri olan "Sâkin Mîm", Kur'ân fonetiğinin sistematüğünü oluşturan klâsik *Tecvîd ve Kırâat* literatürleri çerçevesinde incelenecek ve bu sesin günümüzdeki telaffuz şekillerinin değerlendirmelerine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tecvîd, Kırâat, Fonetik, Mahreç, Sifat, Ses.

NEW ANALYSIS OF THE PRONUNCIATION OF THE "AL-MEEM AL-SAAKINAH" IN THE QURANIC PHONETICS

Tajwid and *Qira'at* which hold a very important place amongst the sciences of the Qur'an, played a major role in preserving the original recitation rules of the Noble Qur'an till this very day. *Tajwid* especially, with its meticulous regard to the finest details of the points and manners of articulation of the Qur'anic sounds, shows similarity to the science of articulatory phonetics. In this study, one of the Qur'anic sounds "al-Meem al-Saakinah" (the unvowelled meem) will be analyzed in the framework of classical *Tajwid* and *Qira'at* literature that comprise the systematic of Qur'anic phonetics and also assessments of the forms of contemporary pronunciations of this sound will be given.

Key Words: Tajwid, Qira'at, Phonetics, Point of Articulation, Manner of Articulation, Sound.

GİRİŞ

Çağdaş dilbilimin alt dallarından birini oluşturan Fonetik bilimi (Alm. *phonetik*, *lautlehre*; Fr. *phonétique*; İng. *phonetics*), *Standart Türkiye Türkçesi* (STT)'nde daha çok "Sesbilgisi" terimiyle karşılaşılır. *Modern Standart Arapça* (MSA)'da ise fonetik kelimesi için çoğunlukla "ilmu'l-esvât" tabiri kullanılmakla birlikte ayrıca "ilmu'l-esvâti'l-luğaviyye", "ilmu'l-esvâti'l-luğavi" ve "ilmu's-savtiyyât" gibi ifadeler de kullanılır.

Fonetik, dilbilimciler tarafından, dili oluşturan sesleri ele alan bir bilim olarak tanımlanır.¹ Buna göre mezkûr bilim; Fonoloji'den farklı olmak üzere, herhangi bir dili oluşturan görevli-görevsiz bütün ses elemanlarını, *ekleme noktaları* (Ar.

* The Institute of Islamic and Turkish Studies (IITS), Virginia, USA. e-mail: turkology@gmail.com

¹ Herold E. Parmer, *A First Course of English Phonetics*, W. Heffer & Sons Ltd, Cambridge, 1917, s. 1.

mehâric; İng. *points of articulation*) ve *eklemlenme biçimleri* (Ar. *sifât*; İng. *manners of articulation*) açısından detaylı bir değerlendirmeye tâbi tutar.

Günümüzde yeryüzünde konuşulmakta olan dillere ait sesler, gelişen teknolojiyle birlikte artık gelişmiş sesbilim laboratuvarlarında; *kimograf* (kymograph), *osilograf* (oscillograph) ve *spektograf* (spectograph) adı verilen hassas cihazlar aracılığıyla, ayrıntılı bir şekilde incelenebilmektedir. Bu analizler neticesinde, dünya dillerinde bulunan sesler kayıt altına alınmış ve *Uluslararası Sesbilim Birliği*² (IPA) tarafından “The International Phonetic Alphabet / Uluslararası Fonetik Alfabeti” adı verilen bir yazı dizgesi oluşturulmuştur.

Muasırdilbilimcilerin genel kabulüne göre, en eski dil çalışmaları kadîm Hint ile başlar.³ *Hint-Avrupa Dil Ailesi'nin Hint-İran Kolu*'na bağlı en eski belgeli dili olan ve bugün kullanılmaması dolayısıyla da ölü dillerden biri olarak kabul edilen Sanskritçe, M.Ö. V. yüzyılda yapılmaya başlanan dil çalışmalarını, bu dilde yazılı bulunan Brahman Vedaları'na borçludur. Zira ilk dönem Hint bilginlerini Sanskritçenin yapısını araştırıp kayıt altına almaya iten en önemli sebep, bu dinî metinlerin orijinal dokularının zamanın tahrîf edici özelliği karşısında bozulup gitmesini engellemektir.

Brahman dilcilerin, Veda metinlerinin orijinal dillerini muhafazaya yönelik bu kaygılarına benzer olmak üzere, ilk dönem İslâm âlimleri de Kur'ân-ı Kerîm'in otantik yapısını her türlü tahrîf ve tebdîle karşı koruyabilmek için, Kur'ân dili olan Arapçanın kaidelerini belli bir sistematığe oturtmak gayesiyle kolları sıvamış ve Hicrî I. [M. VII.] asrın sonlarında başlattıkları dilbilim çalışmalarını Hicrî V. [M. XI.] asırdan itibaren mükemmel bir seviyeye ulaştırmışlardır.

Arap dünyasında, *Söyleyiş Sesbilgisi* (Ar. *ilmu'l-esvâti'n-nutkî*; İng. *articulatory phonetics*)'ne yönelik ilk teşebbüsler, Hicrî II. [M. VIII.] ve III. [M. IX.] yüzyıllara tekabül eder. Bu dönemlerde Arap dili seslerinin teşekkül noktaları ve bu sesler teşekkül ederken onlara ait olduğu gözlemlenen çeşitli özellikler, el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (öl. 175/791)'nin “*Kitâbu'l-Ayn*”, Sîbeveyh (öl. 180/796)'in “*el-Kitâb*” ve el-Muberrred (öl. 285/898)'in “*el-Muktedab*” adını taşıyan meşhur eserlerinde detaylı bir şekilde incelenmiş ve izah edilmiştir.

Hicrî V. [M. XI.] yüzyıldan itibaren ise, *Klâsik Arapça* (CA)'nın *Söyleyiş Sesbilgisi*'ne yönelik en ciddi çalışmalar, *Tecvîd* ve *Kırâat* ilimleri etrafında şekillenmiş ve *Fonetik* bilimi, köklü *Tecvîd* literatürünün bir cüzü hâline getirilmiştir. Bu dönemde *Klâsik Arapça*'da bulunan *aslî* ve *fer'î* sesler üzerine geniş kapsamlı eserler telif edilmiş ve bu eserler, müteakip asırlarda kaleme alınan benzerleri tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.

Kur'ân seslerinin telaffuz keyfiyetleri konusunda muhtelif dönemlerde kaleme alınan en önemli eserler arasında özellikle Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (öl. 437/1045)'nin “*er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kirâe ve Tahkîku Lafzi't-Tilâve*” adlı eseri, Ebû 'Amr ed-Dânî (öl. 444/1052)'nin “*et-Tahdîd fi'l-İtkâni ve't-Tecvîd*” adlı eseri, 'Abdulvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî (öl. 463/1070)'nin “*el-Muvaddah fi't-Tecvîd*” adlı

² The International Phonetic Association.

³ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, s. 16.

eseri, İbnu't-Tahhân es-Sumâtî (öl. 561/1165)'nin "*el-İnbâ fî Tecvîdi'l-Kur'ân*" adlı eseri, İbnu'l-Cezerî (öl. 833/1429)'nin "*et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd*" adlı eseri ve 'Alî en-Nûrî es-Safâkusî (öl. 1118/1706)'nin "*Tenbihu'l-Ġâfilîn ve İrşâdu'l-Câhilîn*" adlı eseri anılmaya değerdir.

Bu incelemede, muhtelif kaynaklar çerçevesinde Kur'ân fonetiğinin en önemli konularından birini oluşturan "sâkin mîm" mevzuuna yer verilecek ve günümüzde bu sesin telaffuzunda meydana gelen birtakım fonetikal hatalar gündeme getirilerek çözüm önerileri sunulacaktır.

1. MÎM SESİ'NİN EKLEME NOKTASI (MAHRECİ)

Modern dilbilimde "yazaç" ve "ses" kavramları farklı anlamlar ihtiva eder: *Yazaç* (Ar. *harf*; İng. *letter*) kavramı, herhangi bir alfabeyi oluşturan ve bir ses ya da ses öbeğini göstermek üzere kullanılan yazı sembolü; *ses* (Ar. *savt*; İng. *sound*) ise, işitsel bir yapıya sahip olması yönüyle, akciğerlerden dışarı doğru cereyan eden havanın etkisi sonucu, *sesleme organlarında* meydana gelen titreşim olarak kabul edilir. Buna karşın klâsik kaynaklarda geçen "harf" sözcüğüyle hem "ses", hem de bu sesin yazıdaki karşılığı olan "sembol" kastedilir.

Fasîh Arapçada toplam 35 adet ses bulunduğu tespit edilmiştir.⁴ Fakat bu seslerden aslî olan 28 tanesinin harf sembolleri bulunurken⁵, yine bir *aslî* ses olan *Hemze*'nin ve geriye kalan diğer 6 *fer'î* sesin kendilerine has herhangi bir harf karşılıkları yoktur. İster *aslî*, isterse *fer'î* olsun bahsi edilen bu 35 sestem 34 tanesi, Kur'ân kıraatleri arasında yer alabilmişse de /ʃ/ ve /dʒ/ (yani /ش/ - /ج/) seslerinin birleşiminden oluşan *fer'î* ses,⁶ mütevâtir on kıraatin hiçbirinde yer alamamıştır.

Herhangi bir dile ait olan bütün sesler, çeşitli *ses organları* (Ar. *e'dâu'n-nutk*; İng. *organs of speech*) aracılığıyla teşekkül eder. Seslerin vücut buldukları yer için eski kaynaklar "*mehâricu'l-hurûf*" terimini kullansalar da günümüz dilbilim verileri ışığında bu terimi "*mehâricu'l-esvât*" olarak düzeltmek, "ses / savt" ve "yazaç / harf" kavramları arasındaki fark dikkate alındığında çok daha yerinde olacaktır.

Klâsik ve modern Arapçanın *aslî* seslerinden biri olarak kabul edilen /m/, *bi-labial*, yani *çift dudaksız* bir *konsonant* (ünsüz)'tir. el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî⁷ (öl. 175/791), Sîbeveyh⁸ (öl. 180/796), Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ammâr el-Mehdevî⁹ (öl. 440/1048), Ebû 'Amr ed-Dânî¹⁰ (öl. 444/1052) ve 'Alî en-Nûrî es-Safâkusî¹¹ (öl. 1118/1706)'ye göre bu sesin çıkışı (mahreci) "*beyne's-şefeteyn*" yani iki dudağın arası; Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî¹² (öl. 437/1045) ve İbnu'l-Cezerî¹³ (öl. 833/1429)'ye göreyse "*eş-şefetân*" yani dudaklardır. Her iki kabule göre de mezkûr

⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, IV, 432; el-Mubberred, *el-Muktedab*, I, 328.

⁵ el-Mubberred, *a.g.e.*, c. I, s. 328.

⁶ Sîbeveyh, *a.g.e.*, c. IV, s. 432.

⁷ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, I, 51.

⁸ Sîbeveyh, *a.g.e.*, c. IV, s. 432.

⁹ el-Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, I, 77.

¹⁰ Ebû 'Amr ed-Dânî, *et-Tahdîd fî'l-İtkâni ve't-Tecvîd*, s. 104.

¹¹ es-Safâkusî, *Tenbihu'l-Ġâfilîn ve İrşâdu'l-Câhilîn*, s. 35.

¹² Mekkî b. Ebî Tâlib, *er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kırâ'e ve Tahkiku Lafzi't-Tilâve*, s. 232.

¹³ İbnu'l-Cezerî, *et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd*, s. 106.

ses, alt ve üst iki dudağın birbirine temas ettirilmesi neticesinde teşekkül eden *nasal* (ğunneli¹⁴ / genizsil) bir konsonanttır.

‘Alî en-Nûrî es-Safâkusî, /m/ sesinin çıkarılışı esnasında dudakların birbirine kapanması gerektiğini vurgular.¹⁵ Bu da mezkûr sesin *kapantılı* (ing. *occlusive, stop*) bir ünsüz olduğunu gösterir. İbn Sînâ (öl. 428/1036) ise *kapantılı* olan bu sesin teşekkülü esnasında, akciğerlerden gelen havanın tamamının dudaklarda hapsedilmediğini, bir kısmının burada, diğer bir kısmınınsa *geniz boşluğu* (Ar. *tecvîfu'l-enf*; İng. *nasal cavity*) bölgesinde hapsedildiğini öne sürer.¹⁶ Bu ifadelerden /m/ sesinin oluşumunda, ciğerlerden gelen havanın dudaklarda olduğu gibi geniz boşluğu bölgesinde de tam bir kapantıya uğradığı ve hiç sızmadığı anlaşılmalıdır. Zira /m/ harfi telaffuz edilirken havanın hem dudaklarda, hem de geniz yolunda tam bir kapantıya uğraması ve hiç sızmaması, onun teşekkülünü imkânsız kılacaktır.

2. MÎM SESİ'NİN EKLEME BİÇİMLERİ (SIFATLARI)

Bir dilde bulunan seslerin tamamı, farklı mahreçler aracılığıyla teşekkül etmeyip bunlardan bazıları, aynı mahreç bölgesine istinat eder. Hâl böyle olunca da *ekleme noktaları* aynı olan sesleri, birbirlerinden ayırt etmek üzere, bu seslerin karakteristik yapılarını oluşturan birtakım nitelikler devreye girer. Seslere ait olan bu niteliklerin tümünü birden karşılamak için de Arapçada “*sifât*”, İngilizcede “*manners of articulation*”, Türkçede ise “*ekleme biçimleri*” terimi kullanılır.

Bir Arap dili konsonu olarak /m/ sesi, mahreçtaşı olan /b/ ve /w/ sesleriyle, sıfatları açısından bazı noktalarda müştereklik arz ederken, diğer bazı yönleriyle de bu seslerden ayrılır. Arapça /m/ sesinin /b/ ve /w/ sesleriyle olan benzer ve farklı bazı sıfatları, klâsik kaynaklar çerçevesinde şu şekilde özetlenebilir:

a. Müşterek Sıfatlar

1. *Kur'ân Arapçası*'nda bulunan /m/, /b/ ve /w/ seslerinin tümünde *istifâle* (lowered) sıfatı vardır.¹⁷ Bu sıfatın zıddı *isti'lâ* (elevated)'dir. *İstifâle* sıfatına sahip olan sesler telaffuz edilirken dil, üst damağa doğru yükseltilmeyip¹⁸ yuvasında kalır. *İsti'lâ* sıfatına sahip olan seslerde ise dil, üst damağa doğru yükseltilir.¹⁹ Aynı mahrece istinat eden /m/, /b/ ve /w/ sesleri telaffuz edilirken bu seslerde bulunan *istifâle* sıfatı dolayısıyla dilin üst damağa doğru yükseltilmeyip yuvasında bırakılması gerekmektedir.

2. Bu üç sesin tümünde *cehr* (voiced) sıfatı vardır.²⁰ Bu sıfatın zıddı *hems* (voiceless)'tir. Klâsik literatürde *cehr* kavramıyla, bu sıfata sahip olan seslerin oluşumu esnasında akciğerlerden gelen havanın -sesin mahrece istinadının kuvvetli olması sebebiyle- hapsedilip akmaması²¹ kastedilir. Modern dilbilimde ise *cehr* ifadesiyle sesin “ötümlü/titreşimli”, *hems* ifadesiyle de “ötümsüz/titreşimsiz” oluşu kastedilir.

¹⁴ Mekki b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁵ es-Safâkusî, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁶ İbn Sînâ, *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf*, s. 83.

¹⁷ el-Vâsitî, *el-Kenz fi'l-Kırâ'ati'l-'Aşr*, I, 169; Cebel, *el-Muhtasar fi Esvâti'l-Luğati'l-'Arabiyye*, s. 63.

¹⁸ Mekki b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁹ ed-Dânî, *a.g.e.*, s. 106-107.

²⁰ ed-Dânî, *a.g.e.*, s. 105; İbnu'l-Cezerî, *a.g.e.*, s. 87.

²¹ İbnu'l-Cezerî, *a.g.e.*, s. 87; Mekki b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, s. 117.

/m/, /b/ ve /w/ sesleri telaffuz edilirken *ses telleri* (Ar. *el-evtâru's-savtiyye*; İng. *vocal cords*) titreşim hâlinde olduğu için bu seslerin üçü de *ötümlü*dür.

3. Bu seslerde mevcut olan diğer müşterek bir sıfat da *infitâh* (opened)'tir.²² Bu sıfatın zıddı *itbâk* (closed)'tir. Eski kaynaklarda *infitâh* sözcüğüyle, dilin orta kısmı ve üst damağın aralarının kapanmaması, dolayısıyla da mezkûr sığata sahip olan sesin telaffuz edilîşî sırasında havanın hapsedilmiyîp akması²³ kastedilir. Bu durumun aksini ifade etmek üzere de -sesin kapantılı oluşuna atfen- *itbâk* sözcüğü kullanılır. Modern dilbilimde ise herhangi bir ses, ses yolunda hapsediliyorsa, o ses *kapantılı* (occlusive, stop) olarak tanımlanır. Bu durumda /m/ ve /b/ sesleri telaffuz edilirken dudaklarda tam bir kapantıya uğradıklarından *kapantılı* olarak değerdendirilirler. Mukayesesini yaptığımız seslerden /w/ ise, ses yolunda herhangi bir kapantıya uğramadan çıkarıldığından *kapantılı* değildir. Bir bakıma dudakların öne doğru uzatılması ve yuvarlaklaştırılmasıyla oluşan /w/, *çift dudaksız* (bilabial) bir ses olup günümüzde *yarıvünlü* (semi-vowel, glide) olarak²⁴ kabul edilmektedir.

4. Kur'ân Arapçası'nda bulunan /m/, /b/ ve /w/ seslerinin tümünde *terkîk* sıfatı vardır.²⁵ Bahsi edilen sıfatın zıddı eski-yeni bütün kaynaklarda *tefhîm* olarak geçer.²⁶ *Terkîk* sıfatına sahip olan sesler incedirler ve bu seslerin telaffuzlarında kalınlık söz konusu değildir.

b. Muhtelif Sıfatlar

1. Kur'ân Arapçası'nda bulunan /m/ sesinde *ğunne* (nasalization) sıfatı²⁷ varken /b/ ve /w/ seslerinde bu sıfat bulunmamaktadır. Buna göre /m/ sesi çıkarılırken geniz yolu açık, /b/ ve /w/ sesleri çıkarılırkense kapalıdır.

2. Sözü edilen seslerden /b/'de *kalkale* (explosive) sıfatı varken²⁸ /m/ ve /w/ seslerinde bu sıfat yoktur. Bu sığata göre /b/ sesinin telaffuzu esnasında hava cereyanı, dudaklarda tam ve *şiddetli* bir kapantıya uğrar ve dudakların birden açılmasıyla da *patlamalı* bir ses meydana gelir. Aynı durum /m/ ve /w/ konsonları için geçerli değildir.

3. Bu üç sestem /b/'de *şiddet*²⁹ (strength), /w/'de *rihvet*³⁰ (softness), /m/'de ise *beyniyye*³¹ sıfatı mevcuttur. Karşılaştırmasını yaptığımız seslerden /b/ *şiddetli* ve *kuvvetli*, /w/ ise *şiddetsiz* ve *yumuşak* bir sestir. Mezkûr seslerden /m/ ise, *şiddetli* ve *yumuşak* bir ses olmayıp bu ikisi mâbeyninde *mutavassıt* bir özellik arz eder.³²

4. Klâsik kaynaklarda belirtildiğine göre /m/ ve /b/ seslerinde *izlâk*, /w/ sesinde ise *ismât* sıfatı bulunmaktadır.³³ Buna göre /m/ ve /b/ sesleri, bünyelerinde

²² el-Mehdevî, *a.g.e.*, c. I, s. 78; el-Vâsîti, *a.g.e.*, c. I, s. 169.

²³ İbnu'l-Cezerî, *a.g.e.*, s. 90; ed-Dâni, *a.g.e.*, s. 106.

²⁴ Bekûş, *et-Tasrîfu'l-'Arabî min Hilâli 'İlmi'l-Esvâtî'l-Hadîs*, s. 53.

²⁵ es-Safâkusî, *a.g.e.*, s. 36.

²⁶ *A.g.e.*, a.y.

²⁷ el-Vâsîti, *a.g.e.*, c. I, s. 167; İbnu'l-Cezerî, *a.g.e.*, s. 95.

²⁸ İbnu'l-Cezerî, *a.g.e.*, s. 91; el-Vâsîti, *a.g.e.*, c. I, s. 169.

²⁹ Sîbeveyh, *a.g.e.*, c. IV, s. 434.

³⁰ el-Mehdevî, *a.g.e.*, c. I, s. 78.

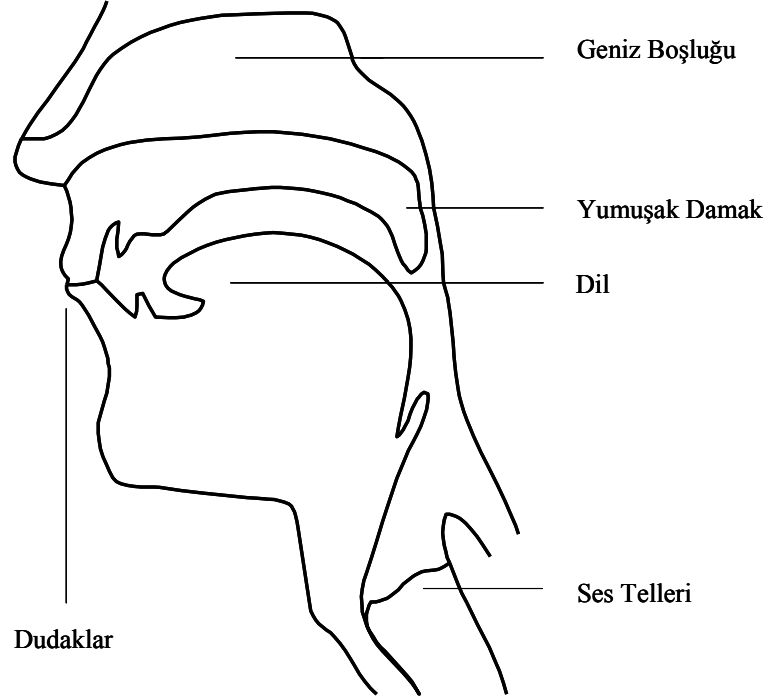
³¹ el-Vâsîti, *a.g.e.*, a.y.; İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-Luğaviyye*, s. 46.

³² İbrâhîm Enîs, *a.g.e.*, a.y.

³³ Mekki b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, s. 136.

bulunan *izlâk* sıfatı dolayısıyla seri olarak telaffuz edilmelidirler. Aynı durum /w/ sesi için geçerli değildir.

Buraya kadar mukayesesini yaptığımız seslerden konumuzu oluşturan /m/ sesi için belirlenen sıfatların isimleri şöyledir: *cehr*, *istifâle*, *infitâh*, *ğunne*, *beyniyye*, *terkîk* ve *izlâk*. Bütün bu bilgiler çerçevesinde /m/ sesini şu şekilde resimlendirebiliriz:

Yukarıdaki şekilde /m/ sesinin telaffuz edilişi esnasında *ses organlarının* nasıl bir şekil aldığı gösterilmektedir. Buna göre mezkûr ses teşekkül ederken: **I.** Dudaklar birbirine sıkıca kapanır. **II.** Dişler birbirine temas ettirilmez. **III.** Dil, yuvasında bırakılarak dil ucu herhangi bir noktaya değdirilmez. **IV.** Geniz yolu açıktır. **V.** Ses telleri titreşim hâindedir. Bütün bu özellikler; herhangi bir *değişim*, *dönüşüm* ve *benzeşime* uğramamış olan *aslî* /m/ sesine aittir. *İhfâ* eşliğinde icra edilen *fer'î* /m/ sesinde ise, daha önce sözü edilen özelliklerden bazıları birtakım değişiklikler arz edecektir.

3. KLÂSİK KIRÂAT VE TECVÎD LİTERATÜRLERİNDE "SÂKİN MÎM" İÇİN BELİRLENEN HÜKÜMLER

Klâsik kaynaklarda "sâkin mîm" için üç hükümden söz edilir. Bu hükümler *idğâm*, *izhâr* ve *ihfâ*'dır.³⁴ *İklâb* ise esasen "sâkin nûn" için geçerlidir.³⁵ Buna karşın bu ses hadisesi gerçekleştirilirken *sâkin nûn*'un *sâkin mîm*'e dönüştürülüyor olması, *iklâb* kavramını da bu başlık altında incelememizi gerekli kılmaktadır. Zira uygulanış yönüyle *iklâb* ve *ihfâ-i şefevî* arasında hiçbir fark bulunmamaktadır.

3.1. İdğâm / الإدغام (Assimilation)

İdğâm (إدغام) kelimesi, Arapça bir kelime olup (د - غ - م) üçlü fiil kökünden *if'âl* formunda türetilmiş bir mastardır. Bu kelime lugatte "bir sesi diğer bir sese katmak" anlamına gelir.³⁶ İstilahî olarak da "aralarında *temâsul*, *tecânus* ya da *tekârub* bulunan iki sestem birincisinin diğerine katılarak okunması" manâsını ihtiva eder.³⁷ Burada *temâsul*'den kasıt, iki sesin mahreç ve sıfatları bakımından denk; *tecânus*'ten kasıt, iki sesin mahreçleri bakımından denk, sıfatları bakımından ayrı; *tekârub*'den kasıt ise, iki sesin mahreç veya sıfatları bakımından yakın olmalarıdır.³⁸

İdğâm da tıpkı diğer birçok tecvîd uygulamasında olduğu gibi dilde ve telaffuzda kolaylık sağlamaya yöneliktir. Zira *idğâm*'da ses aygıtları, *mutemâsil*, *mutecânis* ve *mutekârib* iki sesin mahreci için ayrı ayrı çalışmak yerine tek bir sesin mahrecine yönelmektedir.

Birbirine *idğâm* edilen iki sestem birincisine *mudğam* (مدغم), ikincisine ise *mudğamun fih* (مدغم فيه) adı verilir. *İdğâm*'ın unsurları olarak kabul edilen bu iki terimden *mudğam* "idğâm edilen", *mudğamun fih* ise "kendisinde idğâm gerçekleştirilen" anlamını ifade eder.³⁹

Sâkin mîm'in kendisinden sonra gelen herhangi bir sese *idğâm* edilişiyle ilgili hükümler şu şekildedir:

1. *Sâkin mîm*'in kendisinden sonra gelen "muteharrik (harekeli) bir mîm" sesine *idğâmı* vâciptir. Zira bütün kıraat imamları, sâkin bir sestem sonra o sesin denginin gelmesi durumunda, bu seslerin birincisinin ikincisine *idğâmı* üzerinde ittifâk etmişlerdir.⁴⁰ Daha önce *idğâm* kelimesini tarif ederken de söylediğimiz gibi iki ses arasındaki *temâsul* olgusu, *idğâm* hadisesinin gerçekleşmesi için yeterli bir sebeptir. Bu ses olayı [*idğâm-i şefevî*] şu şekilde gerçekleşir: عليهم مُؤصدة → عليهم مُؤصدة → عليهم مُؤصدة

2. Bazı klâsik kaynaklarda, aslen *idğâm* ile hiçbir ilgisi olmamasına rağmen /b/ sesinden önce gelen muteharrik mîm'in sâkinleştirilerek *ihfâ* eşliğinde okunması konusu da *idğâm* başlığı altında incelenmiştir. 'Abdolvâhid el-Mâlikî (öl. 705/1305) gibi bazı âlimlerse, daha isabetli bir davranışla, sözü edilen konuyu

³⁴ İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-Aşr*, c. I, s. 222.

³⁵ el-Bennâ ed-Dimyâti, *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer bi'l-Kırâ'âti'l-Erba'a 'Aşer*, I, 143.

³⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 1391.

³⁷ Akdağ, *Asım Kıraati'nin Şu'be Rivayeti*, s. 37.

³⁸ A.g.e., a.y.

³⁹ A.g.e., a.y.

⁴⁰ el-Kurtubî, *el-Miftâh fi'htilâfi'l-Kırâ'eti's-Seb'ati'l-Musemmeyne bi'l-Meşhûrin*, s. 40.

“Mîm’in Bâ’da İhfâ’ı” başlığı⁴¹ altında incelemeyi tercih etmişlerdir. İmâm Ebû ‘Amr (öl. 154/771)’a göre harekeli /m/ sesinden sonra /b/ sesinin gelmesi durumunda /m/ sesi sâkinleştirilerek *ihfâ* edilir. Kur’ân-ı Kerîm’de bu gibi yerlerin sayısı 79 olarak⁴² tespit edilmiştir. Bu ses olayı [ihfâ-i şefevî] şu şekilde gerçekleşir: $\text{يَحْكُمُ} \rightarrow \text{يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ} \rightarrow \text{يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ}$

3.2. İzhâr / الإظهار (Dissimilation)

İzhâr (إظهار) kelimesi, Arapça bir kelime olup (ظ - ه - ر) üçlü fiil kökünden *if’âl* formunda türetilmiş bir mastardır. Bu kelime lügatte “bir nesneyi ayân-beyân etmek ve âşikâr kılmak” anlamına gelir.⁴³ Bir tecvîd terimi olarak da “iki sesin arasını uzaklaştırarak birbirinden ayırmak” manâsını ihtiva eder.⁴⁴ Dilde aslanan *izhâr* olup⁴⁵ *idğâm*, *ihfâ* ve *iklâb* gibi uygulamalar furû’attandır. *İzhâr* uygulamasının *izhâr-i şefevî*, *izhâr-i halkî*, *izhâr-i kamerî* ve *izhâr-i iztirârî* gibi muhtelif çeşitleri vardır. Bu ses olayının bizi ilgilendiren kısmı ise, *izhâr-i şefevî*’dir. Zira *izhâr-i şefevî* terimi ile /m/ sesinin dudaklarda *izhâr* edilmesi kastedilir.

Sâkin mîm’in kendisinden sonra gelen herhangi bir sestem önce *izhâr* edililişyle ilgili hüküm şu şekildedir:

Sâkin /m/ sesinden sonra, /m/ ve /b/ seslerinin dışında kalan herhangi bir sesin gelmesi durumunda bu /m/ sesi *izhâr* ile okunur.⁴⁶ Bu sesler, *The International Phonetic Alphabet* (IPA)’e göre şu şekildedir: /ʔ/, /t/, /θ/, /dʒ/, /ħ/, /χ/, /d/, /ð/, /r/, /z/, /s/, /ʃ/, /sʃ/, /dʃ/, /tʃ/, /ðʃ/, /ʒ/, /ʁ/, /ʕ/, /q/, /k/, /l/, /n/, /w/, /h/ ve /j/. Sâkin /m/ sesi, bütün bu seslerin öncesinde açık bir şekilde ve herhangi bir *dönüşüm*, *değişim* ya da *benzeşime* uğramaksızın telaffuz edilir. Fakat bu seslerden özellikle de /ʕ/ ve /w/ seslerinin öncesinde meydana gelen *izhâr* olayı, mezkûr seslerin /m/ sesiyle olan mahreç yakınlıkları dolayısıyla diğerlerine nazaran daha şiddetlidir.⁴⁷ Günümüzde birçok kâri’in okuyuşunda sâkin /m/ sesinin /ʕ/ ve /w/ sesleri öncesinde yeterince dikkatli telaffuz ediliyor olmaması, /m/ sesinin *idğâm* ya da *ihfâ* cinsinden okunmasına yol açmaktadır ki bu, fonetikal bir hatadır.

3.3. İhfâ / الإخفاء (Hiding & Nasalization)

İhfâ (إخفاء) kelimesi, Arapça bir kelime olup (خ - ف - ا) üçlü fiil kökünden *if’âl* formunda türetilmiş bir mastardır. Bu kelime lügatte “bir şeyi gizlemek” anlamına gelir.⁴⁸ Bir tecvîd terimi olarak da “*idğâm* ve *izhâr* arasında, şeddesiz bir hâl” olarak tanımlanır.⁴⁹

⁴¹ ‘Abdulvâhid b. Muhammed, *ed-Durru’n-Nesîr ve’l-Azbu’n-Nemîr*, s. 288.

⁴² A.g.e., a.y.

⁴³ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, II, 18.

⁴⁴ Hamza Hüdâyî, *Tecvîd-i Edâ’iyye*, s. 18.

⁴⁵ A.g.e., s. 48-49.

⁴⁶ İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırâ’âti’l-‘Aşr*, I, 222.

⁴⁷ el-Kurtubî, *el-Muvaddah fi’t-Tecvîd*, s. 165; İbnu’l-Cezerî, *a.g.e.*, c. I, s. 222-223.

⁴⁸ İbn Manzûr, *a.g.e.*, c. II, s. 1217.

⁴⁹ Hamza Hüdâyî, *a.g.e.*, s. 18.

Arapçada *ihfâ*, yalnızca sâkin /m/ ve /n/ sesleri için geçerli bir uygulamadır.⁵⁰ *İhfâ*'nın icrasında geniz yolu tamamen açık olduğu için /m/ ve /n/ seslerinin teşekkülü sırasında *ğunne* adı verilen bir ses hadisesi meydana gelir. *Ğunne*, sesin genizsileştirilmesi (nasalization) anlamını ifade ederken *ihfâ* da bu genizsileştirme esnasında sesin gizlenmesini ifade eder. Burada sesin gizlenmesinden kastedilen şey ise, o sesin, ya tamamen ve yahut da kısmen yok edilmesi, bununla birlikte söz konusu sese ait olan *ğunne* sıfatının baki bırakılmasıdır. Mezkûr seslerden /n/, *ihfâ* ile okunduğunda zâtı tamamen yok edilirken /m/ sesi aynı uygulama sırasında kısmen yok edilir.⁵¹ Zira /m/ sesinin tamamen yok edilmesi, onun /n/ sesiyle arasındaki farkı ortadan kaldıracak ve bu iki sesin birbirine karıştırılmasına sebep olacaktır.

Kıraat âlimlerinin bir kısmı, sâkin bir /m/ sesinden sonra /b/ sesinin bulunması durumunda *ihfâ* uygulamasını gündeme getirmiş, fakat bu durumun aksini iddia edenler de olmuştur. Kıraat bilginleri arasındaki bu tartışmanın klâsik kaynaklara yansıyan yönü ise şu şekildedir:

1. Ebû 'Amr ed-Dânî (öl. 444/981)'nin tercihinine göre sâkin /m/ sesinden sonra /b/ sesinin gelmesi durumunda bu /m/ sesi *ihfâ* ile okunur.⁵² Ayrıca İbn Mucâhid (öl. 324/936) ile birlikte ehl-i edâdan Mısır, Şâm, Endülüs ve diğer bazı batı beldelerinde bulunan birçok kıraat âlimi de bu görüşü benimsemiştir.⁵³ Bu ses değişimi [ihfâ-i şefevî] şu şekilde gerçekleştirilir: هم بَارزون → هم بَارزون

2. Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî (öl. 437/1045)'nin tercihinine göre ise, sâkin /m/ sesinden sonra /b/ sesinin gelmesi durumunda bu /m/ sesi *izhâr* ile okunur.⁵⁴ Ayrıca Ebu'l-Hasen Ahmed b. el-Munâdî ile birlikte ehl-i edâdan Irak ve diğer bazı doğu beldelerinde bulunan birtakım kıraat bilginleri de bu görüşü savunmuşlardır.⁵⁵ Hatta bu görüşü savunanlardan biri olan Ahmed b. Ya'kûb et-Tâ'ib, bu konuda kurrânın icmâ ettiğini bile söylemiştir.⁵⁶ Bu ses olayı [izhâr-i şefevî] şu şekilde gerçekleştirilmiş olur: هم بَارزون ↔ هم بَارزون

Kıraat ilminin en önemli otoritesi olarak kabul edilen İbnu'l-Cezerî (öl. 833/1429), *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr* adlı kıymetli eserinde, yukarıdaki ihtilâfları tek tek belirttikten sonra şu sonuca varır: "Bu görüşlerin her ikisi de sahîh olup ikisinden biri tercih edilebilir. Ancak *iklâb*'da [/m/'nin] *ihfâ* edilişi üzerinde icmâ olması sebebiyle *ihfâ* [vechi] daha evlâdır!"⁵⁷

Prof. Dr. Muhammed Hasen Cebel, /b/ sesinden önceki sâkin /m/ sesinin *izhâr* edilip *ihfâ* ile okunmaması üzerinde kurrânın çoğunluğunun ittifak ettiğini⁵⁸ söylüyorsa da bu görüş, isabetli bir görüş değildir. Zira konu üzerinde ayrıntılı bir

⁵⁰ İspanyolca gibi bazı dünya dillerinde bu uygulama [m] ve [n] gibi konsonlar dışında diğer bazı sesler için de geçerli olabilmektedir. Örneğin bazı dillerde bulunan [ŋ], [ɲ] ve [ɳ] gibi birçok ses de *nazalizasyon* eşliğinde telaffuz edilirler.

⁵¹ Muhammed Hasen Cebel, *a.g.e.*, s. 196.

⁵² ed-Dânî, *a.g.e.*, s. 166.

⁵³ İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 222.

⁵⁴ Mekki b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, s. 232.

⁵⁵ İbnu'l-Cezerî, *a.g.e.*, a.y.

⁵⁶ *A.g.e.*, a.y.

⁵⁷ *A.g.e.*, a.y.

⁵⁸ Muhammed Hasen Cebel, *a.g.e.*, s. 196.

araştırma yapan Prof. Dr. Ğânim Kaddûrî el-Hamed ve Prof. Dr. İbrâhîm Enîs (1906-1978)'in de belirttikleri gibi ulemânın çoğunluğu, bahsedilen şartları haiz olan /m/ sesinin *ihfâsı* üzerinde birleşmişlerdir.⁵⁹ Zaten günümüzde de meşhur kurrâ tarafından *ihfâ* vecih tercih edilmekte ve bu vecih uygulanmaktadır. Bununla birlikte *izhâr* vechinin sıhhati de ortadadır.

3.4. İklâb / الإقلاب (Conversion)

İklâb (إقلاب) kelimesi, Arapça bir kelime olup (ق - ل - ب) üçlü fiil kökünden *if'âl* formunda türetilmiş bir mastardır. Mezkûr kelime lügatte “herhangi bir şeyi çevirme, altını üstüne getirme” gibi anlamlara gelir.⁶⁰ Aynı kelime, bir tecvîd terimi olarak da “tenvîn veya nûn-i sâkini, ‘bâ’ harfinin öncesinde, ğunne ile *ihfâ* edilen bir mîm’e çevirmek” manasını ifade eder.⁶¹ *İklâb* kelimesine karşılık olarak ayrıca “kalb” terimi de kullanılır.

Tenvîn (nunation) veya sâkin /n/ sesinin, /b/ sesinden önce gelmesi durumunda sâkin bir /m/ sesine dönüştürülmesi konusunda ihtilâf yoktur.⁶² Ayrıca *sâkin nûn'* dan munkalip olan /m/'nin *ihfâ* eşliğinde ve ğunne ile okunması üzerinde de icmâ edilmiştir.⁶³ Bu kabule göre, sâkin /n/ sesi, /b/ sesinin öncesinde, evvelâ halis bir /m/ sesine dönüştürülmeli, daha sonra ise bu /m/ sesi kısmen gizlenmelidir. Bu ses dönüşümü [yani *iklâb* hadisesi] şu şekilde gerçekleştirilmiş olur: مَّ بَعْدَ → مَّ بَعْدَ → مَّ بَعْدَ

Teorik anlamda üzerinde herhangi bir ihtilâf söz konusu olmasa da *iklâb* uygulamasının günümüzde pratiğe yansıyan üç farklı şekli vardır:

1. Birinci çeşit uygulama, daha çok Türkiye'deki bazı kârîlerde görülmektedir. Bu uygulama çeşidinde sâkin /n/ sesi, sâkin bir /m/ sesine çevrilmekte, bununla birlikte *ihfâ* edilmeksizin ğunne eşliğinde okunmaktadır. Bu okuyuş tarzında /m/'nin *ihfâsı* yerine *izhârı* gerçekleştirilmekte ve dudaklar birbirine sıkıca kapatılmaktadır. Klâsik kaynaklarda yapılan *iklâb* tanımına uymayan bu telaffuz biçimi, Ahmed b. Muhammed Mağnîsî gibi Osmanlı âlimleri tarafından “*izhâr me'a'l-ğunne*” olarak tanımlanır.⁶⁴ Dr. Madazlı tarafından da eleştirilen⁶⁵ bu okuyuş şeklinin pratikte, *şeddeli* bir /m/ sesinin telaffuzundan hiçbir farkı bulunmamaktadır. Oysaki *ihfâ*da /m/ sesinin ğunne eşliğinde açık olarak telaffuzu değil, bu sesin ğunne ile birlikte kısmî olarak yok edilmesi söz konusudur.

2. İkinci çeşit uygulamaya daha çok Arap memleketlerindeki bazı okuyucularda rastlanır. Bu uygulama biçiminde sâkin /m/ sesindeki *ihfâ* hadisesi, mezkûr sesin tam olarak yok edilmesi ve ğunne sıfatının baki bırakılması şeklinde gerçekleşir. Bu tarz bir telaffuz biçiminde /m/'nin zâtından hiçbir eser kalmamakta ve bu uygulamanın pratikte sâkin bir /n/ sesinin *ihfâ* edilışinden hiçbir farkı bulunma-

⁵⁹ el-Hamed, *Ebhâsun fi 'İlmi't-Tecvid*, s. 140; İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-Luğaviyye*, s. 72.

⁶⁰ İbn Manzûr, *a.g.e.*, c. V, s. 3713.

⁶¹ Hamza Hüdâyi, *a.g.e.*, s. 19.

⁶² İbn Ğalbûn, *et-Tezkira fi'l-Kırâ'âtî's-Semân*, II, 188; el-Kurtubî, *el-Miftâh*, s. 42; İbnu'l-Cezerî, *a.g.e.*, I, 222; 'Abdulvâhid b. Muhammed, *ed-Durru'n-Nesîr ve'l-'Azbu'n-Nemîr*, s. 448.

⁶³ İbnu'l-Cezerî, *a.g.e.* ve a.y.

⁶⁴ Mağnîsî, *Terceme-i Cezerî*, s. 39.

⁶⁵ Madazlı, “İklâb” md., *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXII, 27.

maktadır. Oysaki daha önce de değindiğimiz gibi sâkin /n/ ve sâkin /m/ seslerinin *ihfâ* edilmiş keyfiyetleri aynı değildir. Sâkin /n/ sesinin *ihfâsında*, bu sesin zâtı tamamen yok edilmekte, buna karşın sâkin /m/ sesinde ise bu gizleniş kısmî olmaktadır.⁶⁶ Dudakların birbirine hiç temas etmediği bu okuyuş şeklinin sıhhsizliği, Mağnîsi tarafından şu şekilde dile getirilir: "Ammâ dudaklar birbirine hiç degmese 'mîm' bi'l-küllîye nutkdan gidüp 'vâv' olur. Bu, harâm olan lahn-i celf olur."⁶⁷

3. Üçüncü çeşit okuyuş ise klâsik kaynaklara uygun olup bu telaffuz biçimi, mütehasıs kurrâ zevât tarafından uygulanmaktadır.⁶⁸ Bu okuyuş şekline göre sâkin /m/ sesi *ihfâ* edilirken, bu sesin zâtı kısmen yok edilmek üzere dudaklar birbirine sıkıca değil hafifçe temas ettirilir ve /m/ sesine âit *ğunne* sıfatı da terk edil-meyerek *ihfâ-i şefevî* uygulaması gerçekleştirilmiş olur. Bu telaffuz biçimi gerçekleştirilirken dudakların birbirine sıkıca kapanmamasına, bununla birlikte tam olarak açılmamasına da özen gösterilmelidir.

Bütün bu bilgilerden sonra şu gerçeğin ifade edilmesi gerekir: *Aslî* olan /m/ sesi ile *fer'î* olan /m/ sesi birbirinden çok farklıdır. Şöyle ki; *aslî* olan /m/ *kapantılı* bir ses olup, bu sesin telaffuzu sırasında, hava cereyanı dudaklarda tam bir kapan-tıya uğrar ve havanın tamamı geniz yolu aracılığıyla dışarı çıkarılır. Oysaki *mîm-i muhfât* dediğimiz *fer'î* /m/ sesinde, dudaklardaki kapantı tam olmayıp, bu sesin teşekkülü esnasında, hava cereyanının büyük bir kısmı geniz yolu aracılığıyla dışarı çıkarılırken, küçük bir kısmı ise sıkıca kapanmamış olan dudaklardan sızdırılır.

Mîm sesinin *ihfâsında* aslanan, onun kısmen gizlenmesi olduğuna göre, bu gizliliğin gerçekleştirilebilmesi için, dudakların tam olarak kapanmaması gerekir. Aksi takdirde /m/ sesinin *ihfâsı* değil, *ğunneli izhârı* söz konusu olacaktır. Bununla birlikte dudaklarda tam bir açılmanın vukû bulması da sesin zâtının tamamen yok edilmesi anlamına geleceğinden böylesi bir telaffuz şekli de doğru olmayacaktır.

SONUÇ

Kur'ân fonetiğinin mühim mevzularından birini oluşturan "sâkin mîm" üzerine yaptığımız bu küçük incelemeyle şu sonuçlara ulaşmış bulunuyoruz:

1. Modern Standart Arapça (MSA) ve Klasik Arapça (CA)'nın *aslî* seslerinden biri olan /m/ konsonu, *çift dudaksız* (bilabial) bir ses olup *kapantılı*dır.
2. Bir Kur'ân fonemi olarak /m/ sesi, geniz yolu aracılığıyla oluşturulan *genizsiz* (nasal/ğunneli) bir konsonanttır.
3. Kaynaklarda /m/ sesinin *ekleme noktası* (mahreci), *dudaklar* olarak gösterilmiş ve bu sese ait *ekleme biçimleri* (sıfatlar) "*cehr, istifâle, infitâh, ğunne, beyniyye, terkik ve izlâk*" olarak belirlenmiştir.
4. Klâsik kaynaklarda sâkin /m/ sesi için üç hüküm belirlenmiştir. Bunlar: *idğâm, izhâr ve ihfâ'*dir.

⁶⁶ Cebel, a.g.e., s. 196.

⁶⁷ Mağnîsi, *Terceme-i Cezerî*, s. 39.

⁶⁸ *Mekâri'u'l-Misriyye*'nin şeyhlerinden biri olan merhum Şeyh Mahmûd Halîl el-Husarî (1917-1980), bu zâtlar için güzel bir örnek teşkil eder.

5. Sâkin /m/ sesinin *ihfâ* edilip edilmemesi üzerinde ihtilâf edilmiş, bununla birlikte mezkûr sesin *ihfâsı* daha evlâ kabul edilmiş ve cumhur tarafından asırlardır bu vecih uygulanagelmıştır.
6. *İklâb* ve *ihfâ-i şefevî* uygulamaları arasında pratikte hiçbir fark bulunmamaktadır. Bununla birlikte *iklâb* uygulamasında munkalib /m/ sesinin *ihfâsı* üzerinde icmâ varken sâkin /m/ sesinin *ihfâsı* konusunda ihtilâf edilmiştir.
7. Sâkin /m/ sesinin *izhârında* mübalağa yoluna gidilmesi *sekteli* bir okuyuşa, aksi ise /m/ sesinin *idğâm* ya da *ihfâ* kabilinden okunuşuna sebep olabilmektedir. Bu tarz bir okuyuş ise, Kur'ân fonetiğine aykırıdır.
8. Sâkin /m/ sesinin *ihfâ* edilmişinde dudakları tam olarak kapamamak -ki bu ifademizle dudakların kapanmasını, fakat bu kapanışın sıkıca olmamasını kastediyoruz- bununla birlikte tam olarak da açmamak gerekmektedir. *Mîm* sesinin *ihfâsında* asıl olan, onun kısmen gizlenmesi olduğuna göre, bu gizliliğin gerçekleştirilebilmesi için, havanın dudaklardan hafifçe sızması şarttır.

KAYNAKÇA

- 'Abdulvâhid b. Muhammed b. 'Alî b. Ebî Seddâd el-Mâlikî (öl. 705/1305), *ed-Durru'n-Nesîr ve'l-'Azbu'n-Nemîr*, nşr. 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve dğr., Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.
- Akdağ, Soner, *Asım Kıraatî'nin Şu'be Rivayeti*, Âsitâne Kitabevi, İstanbul, 2008.
- Bekûş, Tayyib, *et-Tasrîfu'l-'Arabî min Hilâli 'İlmi'l-Esvâtî'l-Hadîs*, el-Matba'atu'l-'Arabiyye, Tunus, 1992.
- el-Bennâ (öl. 1117/1705), Ahmed b. Muhammed, *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer bi'l-Kirâ'âtî'l-Erba'a 'Aşer*, nşr. Şa'bân Muhammed İsmâ'îl, Mektebetu'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, Kahire, 1407/1987.
- Cebel, Muhammed Hasen Hasen, *el-Muhtasar fî Esvâtî'l-Luğati'l-'Arabiyye*, Mektebetu'l-Âdâb, Kahire, 1427/2006.
- ed-Dânî (öl. 444/1052), Ebû 'Amr 'Usmân b. Sa'îd, *et-Tahdîd fî'l-İtkâni ve't-Tecvîd*, nşr. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, Dâru 'Ammâr, Amman, 1421/2000.
- Davud, Muhammed Muhammed, *el-'Arabiyye ve 'İlmu'l-Luğati'l-Hadîs*, Dâru Ğarîb, Kahire, 2001.
- Enîs (1906-1978), İbrâhîm, *el-Esvâtu'l-Luğaviyye*, Mektebetu'l-Enclu'l-Mısriyye, Mısır, 2007.
- el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (öl. 175/791), *Kitâbu'l-'Ayn*, nşr. Mehdî el-Mahzûmî ve dğr., Dâru'r-Raşîd, Irak, 1981.
- el-Hamed, Ğânim Kaddûrî, *Ebhâsun fî 'İlmi't-Tecvîd*, Dâru 'Ammâr, Amman, 2002.
- Hamza Hüdâyî, *Tecvîd-i Edâ'iyye*, İstanbul, tsz.
- İbn Ğalbûn (öl. 399/1009), Ebu'l-Hasen Tâhir b. 'Abdulmun'im, *et-Tezkira fî'l-Kirâ'âtî's-Semân*, nşr. Eymen Ruşdî Suveyd, Cemâ'atu'l-Hayriyye li-Tahfîzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Cidde, 1412/1991.
- İbn Manzûr (öl. 711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, nşr. 'Abdullâh 'Alî el-Kebîr ve dğr., Dâru'l-Me'ârif, Kahire, tsz.
- İbn Sînâ (öl. 428/1036), Ebû 'Alî el-Huseyn b. 'Abdullâh, *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf*, nşr. Muhammed Hassân et-Tayyân ve dğr., Mecme'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, Dimaşk, 1983.

- İbnu'l-Cezerî (öl. 833/1429), Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*, nşr. 'Alî Muhammed ed-Dabbâ', Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- _____, *et-Temhîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, nşr. 'Alî Huseyn el-Bevvâb, Mektebetu'l-Me'ârif, Riyad, 1405/1985.
- el-Kurtubî (öl. 463/1070), 'Abdulvehhâb b. Muhammed, *el-Miftâh fi'htilâfi'l-Kırâ'eti's-Seb'ati'l-Musemmeyne bi'l-Meşhûrîn*, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dâru'l-Beşâ'ir, Dimaşk, 1427/2006.
- _____, *el-Muvaddah fi't-Tecvîd*, nşr. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, Dâru 'Ammâr, Amman, 1421/2000.
- Mağnîsî, Ahmed b. Muhammed, *Terceme-i Cezerî*, ysz., tsz.
- el-Mehdevî (öl. 440/1048), Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ammâr, *Şerhu'l-Hidâye*, nşr. Hâzîm Sa'îd Haydar, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad, 1415/1994.
- Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (öl. 437/1045), *er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kırâ'e ve Tahkîku Lafzi't-Tilâve*, nşr. Ahmed Hasen Ferhât, Dâru 'Ammâr, Amman, 1428/2008.
- el-Muberred (öl. 285/898), Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktedab*, nşr. Muhammed 'Abdulhâlik 'Udayme, Vizâratu'l-Evkâf el-Meclisu'l-A'lâ li's-Şu'ûni'l-İslâmiyye Lecnetu İhyâ'i't-Turâsi'l-İslâmî, Kahire, 1415/1994.
- Nelson, Kristina, *The Art of Reciting the Qur'an*, The American University in Cairo Press, Cairo-New York, 2002.
- Noël-Armfield, G., *General Phonetics*, W. Heffer & Sons Ltd., Cambridge, 1915.
- Parmer (1877-1949), Herold E., *A First Course of English Phonetics*, W. Heffer & Sons Ltd, Cambridge, 1917.
- es-Safâkusî (öl. 1118/1706), Ebu'l-Hasen 'Alî b. Sâlim b. Muhammed en-Nûrî, *Tenbîhu'l-Ğâfilîn ve İrşâdu'l-Câhilîn*, nşr. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer, Mu'essesâtu Abdulkerîm b. Abdullâh, Tunus, 1974.
- Sîbeveyh (öl. 180/796), Ebû Bişr 'Amr b. 'Usmân b. Kanber, *el-Kitâb*, nşr. 'Abduselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1408/1988.
- es-Sumâtî (öl. 561/1165), İbnu't-Tahhân, "el-İnbâ' fi Tecvîdi'l-Kur'ân", *Mecelletu'l-Ahmediyye*, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, sy. 4, (1420), s. 49-72.
- 'Umer (1933-2003), Ahmed Muhtâr, *Dirâsetu's-Savti'l-Luğavî*, 'Âlemu'l-Kutub, Kahire, 2006.
- el-Vâsîtî (öl. 740/1339), 'Abdullâh b. 'Abdulmu'min, *el-Kenz fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*, nşr. Hâlid Ahmed el-Meşhedânî, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 1425/2004.
- Watson, Janet C. E., *The Phonology and Morphology of Arabic*, Oxford University Press, 2002.